HORÁCKÉ MUZEUM V NOVÉM MĚSTĚ NA MORAVĚ

VLASTA SVOBODOVÁ

O HORÁCKÝCH LIDOVÝCH TKANINÁCH

VLASTA SVOBODOVÁ

O HORÁCKÝCH LIDOVÝCH TKANINÁCH

1965

Západní Morava má starobylou tradici textilní výroby, která se opírala o příznivé podmínky pro pěstování lnu i kdysi o rozsáhlý chov ovcí. Ve středověku tam kvetlo řemeslo soukenické se světoznámým střediskem Jihlavou; barvířství a výroba modrotisku se udržely v Olešnici dodnes. Nejrozšířenější však bylo tkalcovství lněných a pololněných tkanin, a to až do konce minulého století. Nezasahovalo rovnoměrně celou oblast a jeho intenzita závisela na intenzitě pěstování a podomáckého zpracování lnu. Horské severní území od Jihlavy k Velkému Meziříčí, kolem Bystřice n. Pern., Žďáru n. Sáz. i severně od Tišnova předčilo tkalcovskou produkcí co do množství jižní oblast západní Moravy. Soustřeďme pozornost k oblasti severní, všeobecně označované názvem moravské Horácko a k její tkalcovské výrobě zejména v 18. a 19. století.

Tkalci lněných textilií, nejpočetnější v minulosti mezi textilními výrobci, pracovali převážně na vesnicích a v jejich domovech můžeme hledat jádro textilní lidové výroby; nebyli jako soukeníci soustředěni ve městech.

Z období předcechovního zřízení o nich nemáme v naší oblasti mnoho konkrétních zpráv. Tkalcování lněného plátna bylo v mnoha domácnostech součástí domácích prací pro potřebu rodiny. Ani nejstarší urbář města Žďáru, ani Městská kniha bítešská z první poloviny 15. století nepřinášejí ještě zprávy o tkalcích, na rozdíl od soukeníků, jejichž práce byla náročnější a vyžadovala specialisty. Teprve po polovině století jsou tkalci zaznamenáváni v rozmanitých archívních pramenech. Z pozdější doby máme již četné zápisy o tkalcovských ceších, které od 16. století inkorporovaly nejen městské, ale také venkovské výrobce, jako například ve Žďáře, Nedvědici, Vel. Meziříčí aj. Tento stav podmíněný decentralizovanou tkalcovskou výrobou trval až do zrušení cechovního systému v polovině 19. století.

Do tkalcovské výroby byla zpravidla zapojena celá rodina. Mezi nimi také můžeme hledat jednu z příčin existence množství necechovních tkalců, v pozdější době tzv. „fušerů“, proti nimž ostře vystupovaly z konkurenčních důvodů tkalcovské cechy zejména v druhé polovině 18. století. Archívní materiál z té doby dokazuje tehdejší velký rozmach plátenictví a pololněného zboží. V roce 1767 se tkalo pro obchod plátno zejména v Novém Městě na Moravě a

v Kunštátě, kde byla také výroba cvilichu (tj. plátna ze zdvojených nití); jako střediska výroby polovlněného mezulánu a šerky v té době jmenuje archívní materiál Tišnov, Lomnici, Olešnici, Nedvědici, Žďár, Velké Meziříčí aj. Na této výrobě se však podíleli také mistři na vesnicích. I na západní Moravu zasáhla opatření vlády pro všeobecný rozvoj textilní výroby. Byla tehdy co do intenzity lnářské produkce na Moravě na druhém místě. Na pernštejnském panství dokonce pracovala od 60. let do roku 1777 plátenická manufaktura, která je dokladem podnikatelské činnosti feudálů v 18. století. Vzestup plátenického tkalcovství neměl však dlouhého trvání. S odklonem od lnu k bavlně se přecházelo k výrobě lněných textilií jenom pro domácí potřebu a podnikatelé se soustřeďovali více na lnářství. Počet tkalců na přelomu 18. a 19. století klesal (například z 11 tkalců v Lomnici v roce 1789 zůstali do roku 1830 jen 4, v Jimramově se zaznamenává jen 1 apod). Výjimkou byl poměrně stále silný cech v Nedvědici, který ještě po roce 1820 počítal 20 mistrů.

V období 19. a zejména počátku 20. století ubývalo tkalců, naproti tomu se kvalita lněného tkalcovského zboží zlepšovala. Hlavní příčinou byla konkurence tovární výroby, která postupně uplatňovala levné bavlněné výrobky v pestrém výběru i na vesnicích prostřednictvím jarmarků a od poloviny 19. století rostoucí sítě obchodů. V průběhu minulého století mizeli „plátění" tkalci z měst a tato výroba se stále více přesunovala na venkov. Poptávka po lněném zboží se u městského obyvatelstva snižovala. I na vesnicích přecházela zejména výroba pololněných textilií a náročného tkalcovského zboží, jako byly vzorované ubrusy aj., do rukou specialistů, pro které byla tato práce hlavním zdrojem výdělku. Vytvářela se nová střediska takové tkalcovské výroby, pro větší nebo menší okruh vesnic. Poslední čtvrtina 19. století je počátečním obdobím zániku i těchto středisek a v prvním desítiletí našeho století pracovali již nepočetní tkalci, k nimž z daleka nosily ženy materiál na sukni, ručníky, ubrusy a posléze jen na plátno. Tkalci, když neměli již dostatek práce na celý rok, chodívali po vesnicích tkalcovat do selských stavení, kde měli vlastní stav, nebo si pořídili mechanické stavy „žakarty" a tkali bavlněné látky pro továrny. Tato forma tkalcovské práce v rozptýlené manufaktuře poskytovala horáckému obyvatelstvu výdělek zejména v druhé polovině 19. století a pak až do první světové války. Měla i svoje střediska; často celé obce (např. Bolešín u Bystřice, Studnice u Nového Města aj.) patřily k určité faktorii některé z textilních továren, které využívaly dovednosti lidových tkalců, od nichž se této práci naučili i ti, kteří tkalci dříve nebyli. Pro továrny pracovali nejen chalupníci, ale také sedláci si pořizovali stavy, dokonce najímali dělníky a pod-

nikali tak ve vlastní režii. Na Tišnovsku se traduje, že například v obci Kozárov zavedli tuto výrobu již v první polovině 19. století tkalci, kteří se rozešli ze zrušené manufaktury v Náměšti nad Osl. Stavy levně odkoupili, prodali vesničanům a naučili je tkalcovat.

„Plátění“ tkalci pracovali ještě v našem století na stejných stavech jako jejich dědové. S řemeslem se dědil i „verštat“, na němž se postupně vyměňovaly opotřebované části, takže i některé stavy, které dosud stojí v chalupách, pocházejí z první poloviny 19. století, jako je např. vratidlo Přibylova stavu v Obyčtově u Žďáru datováno r. 1832. Schema takových stavů názorně zakreslil tkadlec Josef Klouda ze Tří Studní ve své rukopisné instruktážní knize z roku 1828, která je jedním ze vzácných exponátů Horáckého muzea v Novém Městě na Moravě. Typ stavu a výrobní materiál vyžadovaly i setrvání na starobylé technologii. Stejně jako jejich předkové navíjejí si i poslední tkalci osnovu, dovedou si většinou sami vyplést brda a vůbec nachystat celé „nádobí“, stejně prohazují osnovnými nitěmi člunek s útkem rukou. Z existence stoletých stavů a jejich provozu do nedávné doby vyplývá otázka, proč je všichni tkalci nelikvidovali a nevyměnili za mechanické ani v době rozmachu bavlnářské manufakturní výroby. Podstatný je problém technický, ne otázka finanční, jak by se na první pohled zdálo. Dokud lidé předli doma len a nechávali si tkát z domácí příze, musily zůstat staré typy stavů zachovány. Pro nestejnoměrnou tloušťku ji nebylo možno na mechanickém stavu zpracovat. Tkadlec musil každý útek třikrát přirážet k předchozímu, aby bylo plátno husté „natlučené“. Dotvrzením tohoto důvodu je častá existence obou typů stavů u jednoho tkalce. Na ručním tkal plátno a pololněné tkaniny, na mechanickém — zboží pro továrny.

Tkalci se již v ceších rozlišovali podle typu výrobků. Na pernštejnském panství byl vedle tkalcovského cechu v Nedvědici ještě společný mezulánický a ubrusářský cech v Doubravníku s artikulemi z r. 1660. Mezuláníci směli „pod pokutou pouze mezulán vyrábět“ (polovlněná jemná látka). Společný „tkalcovský a mezulánský“ cech se ustavil také ve Velkém Meziříčí a jeho artikuly pocházejí z roku 1679. Nařízení, rozdělující tkalcovské obory, se uplatňovala po celé 18. století, ba i později, stejně jako v Čechách. Podle nařízení z roku 1764 mohli pláteníci vyrábět pouze plátěné a poloplátěné vlněné tkaniny, cajkaři celovlněné a polovlněné cajky, s výjimkou soukenického zboží (sukna se na rozdíl od celovlněných cajků dále ještě upravovalo ve valchách).

O výrobcích místních tkalců se nám do 18. století soustavné zprávy nezachovaly; ojedinělé zápisy v archívním materiálu (cechovní spisy, pozůstalosti aj.) informují jen o určitých stránkách

výrobku. Teprve z druhé poloviny 18. století máme k dispozici podrobnější materiál písemný i věcné doklady. Podle vzorníků, které se zachovaly jednak z okolí Jihlavy, jednak ze znojemského kraje, můžeme usuzovat analogicky na výrobu v naší oblasti. Vedle několika druhů plátna to byly pruhované lněné kanafasy, polovlněné cajky, mezulány a šerky plátnové a keprové vazby, většinou temnějšího zabarvení, než jak je známe z období o sto let mladšího. Dá se předpokládat, že na vesnicích byly již i tehdy používány tkaniny jasnějších barev. Teprve početný materiál z 19. a počátku 20. století dotváří obraz lněných tkanin v naší oblasti a umožňuje ho utřídit. Archívní zápisy nás informují o názvech textilií, materiálu a vzorech i o použití a o technologickém postupu výroby, stará vyobrazení lidových krojů spolu s materiálovými muzejními předměty i zprávami posledních pamětníků a tkalců názor kompletují.

Po stránce technologické sjednocuje výrobky všech lidových tkalců lněná osnova, rozlišuje je útkový materiál a způsob vazby.

Převahu mezi tkalcovskými výrobky z lněné příze mělo v naší oblasti vždy p l á t n o. V horských vesnicích byla jeho výroba běžná v mnohých selských domácnostech ještě koncem minulého století. Tkaly se v podstatě čtyři druhy plátna: nejtenčí „lený“ se tkalo z nití zpředených z dobře vyčesaného „vyhachlovaného“ lnu. Potřebovalo se na košile a ve dvacátém století již také na ložní prádlo. Silnější plátno „pačesný“ bylo obvyklým materiálem na prostěradla „poslámky“, slamníky a některé oděvní součástky, jako na mužské kabáty, pracovní kalhoty aj. Z koudele, která odpadla při hachlování lnu, se předly niti na plátno „tlustý“, jehož kvalita stačila na pytle a plachty potřebné v hospodářství. Navíc se tkalo velmi hrubé nebílené plátno „z vrškovice“ (odpad z hachle po prvním protažení lnu) a používalo se ho na pytle. Vedle hladkého jednovazebného plátna se dochovalo i takové, v němž se uplatnila keprová vazba vytvářející plastické proužky. Nejde tu již o plátno v pravém slova smyslu. Bylo také označováno termínem „cvilinkové“ nebo tkané „na cirkas“ (tj. keprovou vazbou). Šily se z něho sváteční spodní sukně, mužské pracovní kalhoty, ženské živůtky, přehozy na postele a pytle na mouku. K výrobě plátna tenkého a většinou také cvilinkového se v druhé polovině 19. století běžně používalo vybílených nití, zatím co hrubší plátno se bílilo dodatečně; koudelné se nebílilo vůbec. Plátno, které bylo předem určeno na ženskou košili, se v minulém století tkávalo vcelku na jediné osnově — na spodní díl

košile „podolek“ tvořily útek niti pačesné, na vrchní díl „stánek“ musel být útek tenký. Bylo to možné, protože osnova byla na obojí druh plátna stejná; jeho kvalitu určovala kvalita útku.

Srovnávací studium ukázalo, že se domácí výroba plátna za posledních 150 let výrazně nezměnila, pouze do „tenkého“ plátna se od konce minulého století používalo bavlněného útku.

O výrobě uměleckotkalcovského zboží nemáme mnoho zpráv. Jediný obsáhlý doklad pro ni se zachoval z první poloviny 19. století v činnosti tkalce J. Kloudy ze Tří Studní na Novoměstském panství, obsažený v jeho instruktážní rukopisné knize. Takových tkalců pracovalo v dřívějších dobách více, zejména v městečkách. Konkrétní zprávy o jejich činnosti máme dále z r. 1837 z Bystřice n. Pern. a z okolí Doubravníka. Ve dvacátém století bylo již zcela nahrazeno

jejich dílo levným a „parádnějším“ zbožím z továren. Umělečtí tkalci zhotovovali vzorované předměty: ručníky, ubrusy, přehozy na postele s komplikovanými geometrickými vzory, takovými, jak je uvádí Kloudova kniha. V druhé polovině 19. století již také používali jako útku bavlněnou nit. Tyto tkaniny zhotovovali většinou tkalci, kteří pracovali na mechanických stavech pro továrny.

Další velkou skupinou lidových tkanin jsou k a n a f a s y, které si můžeme z různých hledisek rozdělit do několika skupin. Podle technologie existují kanafasy vazby plátnové, keprové, popřípadě jejich kombinace, dále několikavazebné s použitím vazby rypsové a plastického štruku. Materiál odlišuje kanafasy celolněné od pololněných (s bavlněnou nití v útku). Podle účelu se zhotovovaly kanafasy oblekové, přesněji sukňové a povlekové. Tyto skupiny se vzájemně prolínají; tak kanafasy celoplátnové vazby se používaly jak na povleky, tak na oděv, několikavazebné kanafasy byly jak celolněné, tak polobavlněné apod.

Za nejstarší považujeme kanafasy celolněné, plátnové vazby, dvoubarevné — proužkované. Přírodní barva lněné příze se střídá s modrou, žlutou, červenou nebo černou. Z takových kanafasů se šily povleky na peřiny i ženské sukně a živůtky. Archívní materiál dokazuje, že pruhované kanafasové sukně byly běžnou součástí horáckého kroje především na všední den, ale také na svátek, a to ještě v první polovině 19. století. Světlou pruhovanou sukni, zřejmě „kanafasku“, vypodobnil také v r. 1836 W. Horn na obraze svátečního kroje z panství rožíneckého. V druhé polovině století je však nosily již jen děvečky a běžně se oblékaly jako spodní sukně ve všední den i ve svátek.

Svrchní kanafasky byly v té době již většinou polobavlněné, rozmanitých vzorů. Výrobci je tkali obvykle po plátně na stejné osnově. O takovém kanafasu napsal Fr. Štourač v kronice obce Zlatkova u Bystřice n. Pern. (1870—1911):

„Dobrý len pěkně vyhachlovaný se spředl na tenké niti. Hospodyň takové příze hojně napředši zanesla ji do bíliska do německé dědiny Waldorfu u Německého (Podlesí u Sněžného — V. S.), kde se doposud tím obyvatelé zaměstnávají, neboť v některých vesnicích ještě předou. Tak vybílenou přízi dala ke tkalci a domluvila s ním, které barvy bavlna by se k ní hodila, buď červené nebo modré; jiné barvy se nevolí. Potom se tkal kanafas a sice proužek červený nebo modrý a proužek bílý nebo kostkovaný; lněná příze dala se na outek, osnova byla barvena. Tkadlec kanafas tkal na témž stavu (veřtatě), na kterém jindy tkal plátno; z kanafasu šily sukně, celé šaty, cíchy atd.“

Jakmile se těchto kanafasů začalo používat výhradně na spodní sukně, přiřadily se svým významem k továrním bavlněným textiliím, především ke krizetu.

Výjimkou jsou „cvilinky“ — kanafasy plátnové vazby kostkovaných nebo „křížovaných“ vzorů, velmi pěkně barevně traktovaných, z kterých se na Novoměstsku šily vedle povleků také sukně „cvilinčice“ či „šotyšky“. Byly velmi oblíbeny pro léto nebo k muzice, protože byly proti ostatním sukním lehké a přitom byly neméně pevné.

Kanafasy z druhé poloviny 19. století a mladší, určené na sukně, se od starších technologicky i výtvarně liší; rozmnožily se nejen vazebné druhy, ale také dezény. Na rozdíl od plátna a kanafasů s použitím jediné vazby, které mají pro celou oblast universální charakter, projevují se v ostatních sukňových kanafasech lokální rozdíly, které z velké části závisely na schopnostech tkalců. Tak například jemně vzorované kanafasy tkal v 19. století Tomáš Henych na Blatinách. Typologicky se také od běžné výroby lišily kanafasy Fr. Komínka z Velkých Janovic u Bystřice, který tkalcoval ještě na počátku 20. století; v pruzích rád uplatňoval jemný žebříčkový efekt. V okolí Žďáru nad Sáz., Nového Města na Mor., částečně i na Bystřicku a Velkomeziříčsku zhotovovali tkalci tzv. vyvalované kanafasy s použitím štrukové vazby. Kanafasy s keprovou vazbou v proužcích se lidově nazývaly „vyrážené, čtyřpodnožkové“, nebo také „pentlovačky“.

Starobylý charakter mají kanafasy z nebílené lněné příze s použitím barvené příze nebo bavlny v proužku nebo károvém vzoru. Na Novoměstsku nesly název „třísl\u00e1k“, „třislovka“ a používaly se na spodní a pracovní sukně. V okolí Velkého Meziříčí se takovým sukním říká dodnes „šorec“ a jejich výroba se uchovala až do počátku 20. stol., například v Mostišti. Když byly tyto sukně nové, nosily je ženy také jako svrchní oděv.

Do naší oblasti zasahuje také výroba lněných sukní „kolovanek“, jejichž domovem je sousední Poličsko. Název vyjadřuje příčné pruhování na sukni. Jsou několikerého druhu. Bílé kolovanky, které se nosily jako parádní spodní sukně, jsou zdobeny barevnými proužky jen při spodním okraji. Jako svrchní sukně sloužily kolovanky červeně nebo modře pruhované v celé šířce. Dochovaly se kolovanky ze stavů maršovických tkalců Šíra a Ondráčka z druhé poloviny 19. stol. Další typ kolovanek barevně i vzorově odpovídá kanafasům. Doklady místní výroby kolovanek v okolí Žďáru a Nového Města, objevené v posledních letech, rozšiřují starší bádání, která existenci těchto tkanin na západní Moravě pouze předpokládala; navíc je považovala za dovoz ze sousedního Poličska.

P o l o v l n ě n é t k a n i n y jsou v naší oblasti doloženy několika termíny: cajk, mezulán, šerka „šarka“ a „dělanica“. V podstatě jde o tkaninu s použitím lněné osnovy a vlněného útku, technologicky zpracované vazbou plátnovou nebo s použitím několika vazeb. Polovlněné materiály se tkaly pouze jako sukňové tkaniny. V archívních zprávách se setkáme s prvními třemi názvy. Jako mezulán se označuje jemná tkanina plátnové vazby, zatímco mezi cajkem a šerkou není výrazného rozdílu. V popisu kroje z r. 1836 se dokonce uvádí „cajková sukně zvaná šarka“. Z jiných pramenů však víme, že se do cajků přidávalo hedvábí. Dnes převažuje pro polovlněnou sukni název „šarcha“, na Náměšťsku se ustálil výraz „dělanica“ — který v poslední vývojové fázi vyjadřuje jakoukoliv ručně tkanou látku, a na Novoměstsku se ve většině obcí používá výhradně názvu „mezulánka“. Použití vlněného útku vyjadřují opisy „len votkané vlnó“ nebo „sukňa házená vlnó“. Druhý název přiléhavě vystihuje starobylou tkalcovskou techniku, házení člunku do průstupu osnovných nití volně z ruky.

Polovlněné tkaniny jsou buď jednovazebné (tkané plátnovou nebo keprovou i rypsovou vazbou v celé ploše) nebo několikavazebné. Zatímco tkaniny v plátnové vazbě mohly být jednobarevné, několikavazebné měly vždy vzor vícebarevný, proužkový nebo kostkový. Několika takovými sukněmi byly v posledních letech obohaceny národopisné sbírky Horáckého muzea v Novém Městě na Mor. K těmto typům sukní nutno přiřadit také vlněné „kolovanky“, tkané keprovou nebo rypsovou vazbou. V lidové terminologii se tohoto názvu nepoužívalo; nesly název šerka nebo mezulánka. Na takovou sukni se musily utkat 4 stejné díly, které po sešití vytvořily pruhování příčné, na rozdíl od ostatních, jejichž proužek byl vždy svislý. Jednotlivé díly se při tkaní oddělily širšími pruhy, které po sešití dílů vytvořily na spodním okraji sukně výrazný barevný efekt „vokolek“. Byly to sukně nákladné a nosily je jen zámožnější ženy. Máme pro ně také velmi málo dokladů. Přesná zpráva o jejich výrobě v Bobrůvce u Nového Města je výjimečná. Jednu z takových sukní, která se dochovala, zhotovil místní tkadlec Jan Rous kolem r. 1880. V okolí Žďáru se podle zpráv nejstarších informátorů tkaly v Novém Veselí. Věcné doklady těchto tkanin máme prozatím jen z Horní Bobrové, Pokojova a Jam u Žďáru.

Všechny polovlněné tkaniny se používaly výhradně na sváteční sukně; byly nákladné a na běžné nošení poměrně těžké. Zato pro neobyčejnou pevnost přetrvaly často i několik generací.

Tak jako lněná osnova a několik základních vazeb jsou jednotícím činitelem lněných a polovlněných textilií, po stránce estetické jsou charakteristické kombinace těchto vazeb a barevná har-

monie dezénů, byť to byly materiály nákladné nebo levné, určené na oděv všední nebo sváteční. Specifický rys, zejména u látek vlněných, vytváří nečekaná harmonie barevné škály. Odvážné jsou kombinace některých barev, například zelená s modrou, červená s fialovou apod. Umění lidových tkalců spočívá právě v tom, jak dovedli předvídat výsledek kombinací zdánlivě neladících barev v rozmanitých vazbách a jak právě těmito kombinacemi správně volených proporcí většinou dosahovali barevného svitu svých výrobků.

K největšímu technologickému i estetickému rozvoji lidových tkanin došlo v druhé polovině 19. století. Nároky na výtvarnou úroveň sukňových materiálů se zvyšovaly pod vlivem továrního pestrého zboží a také tkalci se mu iniciativně chtěli vyrovnat. Vzory určovali jednak oni, jednak ženy samy, které si efektní sukně vypůjčovaly ke kopii i ze vzdálených míst. Prohlížely je na jarmarcích a zejména na církevních shromážděních, kam se ženy vždy pěkně strojily. Tak se přenášely vzory nejen v naší oblasti, ale i ze sousedních krajů. Přenášely se také podomním obchodem. Výměna vzorů však přece nebyla natolik intenzívní, aby setřela místní charakter. Mnohdy se nepřejímaly vzory přesně a zejména tu invence tkalce měla významnou úlohu.

Až do počátku 20. století si tyto rukodílné tkalcovské výrobky podržely pevné místo v ženském lidovém kroji; dosud tu a tam nosí ženy nejstarší generace kanafasové nebo i šerkové sukně. Období, v němž domácká výroba lněných a pololněných tkanin zanikala, nebylo v celé naší oblasti stejné. Nejednotnost působily rozmanité hospodářské a životní podmínky na různých místech. Proces zániku probíhal dříve a rychleji v jihovýchodní části západní Moravy než v jejích horských vesnicích. Pro celou oblast to bylo období necelého půlstoletí, a to od 70. let minulého století do první světové války. Také k ukončení výroby různých druhů textilií nedošlo současně. Nejdříve ztratilo uplatnění tenké lněné plátno a uměleckotkalcovské zboží a teprve potom pololněné textilie. Výroba pačesného a koudelného plátna se naproti tomu udržela nejdéle zejména pro pevnost a trvanlivost potřebnou pro pytle, nůše aj., kterou levné tovární výrobky postrádaly. Tkalo se ještě, i když sporadicky, po první světové válce. V té době si tkalci zvyšovali nízké výdělky tkaním hadrových koberců „šlapaček"; výjimečně je zhotovují dodnes.

Lněné a pololněné tkaniny patřily k nezbytnému inventáři vesnických domácností ještě na počátku 20. století. Plátno bylo nejen součástí nevěstiny výbavy, ale také dílem odměny za práci čeledi. Množství plátna se proto doplňovalo každoročně, zatímco pololněné textilie se tkaly podle potřeby. Pro zásoby lidových tkanin ve vesnických i městských domácnostech máme doklady v archívním materiálu ještě ze staršího období, než kam sahají zprávy pamětníků.

Ojedinělé jsou zmínky z konce 16. století v pozůstalostních inventářích z Měřína, nebo například v soudních spisech velkomeziříčských z druhé poloviny 17. století. To Jakub Syrovátka ukradl v roce 1668 Rozině Kosinkové z vesnice Vaněč u Velkého Meziříčí mimo jiné 5 loket černého plátna, 1 a půl lokte plátna tlustého, jednu plachtu ve 6 loktech a druhou ve 3 lokty aj. Početné jsou záznamy teprve z první poloviny 19. století, obsažené zejména v pozůstalostních spisech. Také v roce 1874 zůstalo po 33leté čtvrtlánici Barboře Vojtové z Klokočí na pernštejnském panství 12 loktů plátna „tlustýho“, 13 „tenkýho“ a 15 a půl lokte plátna „pačesnýho“. Dokladů pro krojové součástky z kanafasu, šerky či mezulánu najdeme v takových záznamech nepočítaně.

Z archívního materiálu nemůžeme spolehlivě rozeznat sociální rozdíly v zásobách textilu. Je sice pravda, že v selských rodinách byly předpoklady pro pořizování většího množství tkanin, avšak důležitým činitelem tu byla potřeba a individuální možnosti domácností. Značné textilní zásoby mívaly dívky, které byly dlouhá léta před provdáním ve službě. Tkalcovské výrobky se dávaly jednak jako část smluvní mzdy, jednak na konci roku „na přídanek“. Množství záviselo na hospodářské situaci, pak na místních zvyklostech i vzájemné dohodě hospodáře s čeledí. Na Bystřicku se dávalo čeledínům i děvečkám v polovině 19. století k penězům po 20 loktech plátna. Pastevec dostal polovinu a děvečka „na přídanek“ materiál na šaty. Koncem století se obecně platy zvýšily a s nimi také odměny v textilu. Kočímu se mimo 40 zl. ročně platilo 24 lokty plátna, zpoloviny tenkého a zpoloviny pačesného. Stejně děvečce, která však dostávala jen 24 zl. Rozdíl se snažil hospodář vyrovnat „přídankem“ — byla to sukně „kanafaska“ nebo jiné oděvní části. Na přelomu století se již odměny velmi různily. Tehdy dostala děvečka na Novoměstsku 24 zl. a dvě sukně, všední a sváteční, apod. Ani z dokladů z druhé poloviny století se nedá přesně určit, v které sociální vrstvě se shromáždilo nejvíce tkalcovských výrobků; zdá se však, že ve středních hospodářstvích, kde nebylo mnoho děvčat. Velmi často šly do služby a nastřádaly si dosti bohatou výbavu. V mnohých selských domácnostech s početnou ro-

dinou a čeládkou se textilní výbava nevěsty nevyrovnala výbavě chalupnické dcery, která sloužila. Selská nevěsta zato mívala více na penězích. Také v rodině, kde se tkalcovalo, bývalo textilu dostatek.

Pro význam lněných textilií ve vesnických inventářích by se zdálo, že tkalcovství bývalo nejvýnosnějším zaměstnáním, avšak hlubší pohled do života tkalců ukazuje poněkud jiný obraz. Mnoho práce a malý výdělek — tak tomu bylo v tkalcovských domácnostech téměř po celou dobu existence této výroby. Tkalcovina potřebovala mnoho rukou a zaměstnala celou rodinu zdlouhavým přípravným procesem. Ženy a větší děti musily soukat niti na cívky a pomáhat při navíjení osnovy. I malé děti mnohde pomáhaly, alespoň s přípravou bramborové nebo moučné „šlichty" na ztužení osnovy. Zejména ženy pomoc při výrobě vedle starostí o rodinu časově neobyčejně zatěžovala. Nejednou musily zasednout také k práci za stavem.

„Žádnýmu tak není jako tomu kalci,
člunek se mu žení, cívky mu dou k tanci",

zpívalo se na Horácku, ale přesto se děvčata za tkalce nerada vdávala, protože si uvědomovala povinnosti, které jim takovým manželstvím nastaly. Mnohá dala proto přednost jinému řemeslníkovi. Tkaní samo bylo namáhavé a zdraví nepřidalo, jednak pro jednostrannost pohybu, jednak pro prach, který naplňoval místnost. Navíc se při tkalcování namáhal zrak, ať při chystání „nádobí" (příprava listů), nebo neustálým pohledem na vzorek. Ani pracovní prostředí nebylo zdraví prospěšné — většinou jediná obytná místnost s nízkým stropem, malými okénky, nedostačujícími ani k větrání, ani k osvětlení. Přenosné tkalcovské nářadí bylo po stavení rozděleno podle místa, zatímco „veřtat" stával obvykle proti peci v rohu místnosti u okna, aby měl tkadlec co možná nejvíce světla. Nezřídka stávaly v místnosti i dva stavy. Svítívalo se loučemi, od 80. let minulého století olejovými a posléze petrolejovými lampami. Když chtěl tkadlec alespoň něco vydělat, pracoval od časného rána do noci, protože osmiloketní kus plátna tkal celý den a tři sukně po dva dlouhé dny. A tak klepal bez ustání od rána do večera plátenický stav do rytmu: „Na cukr, na kafe — na cukr, na kafe . . ." Odměna za práci nebyla vysoká; na přelomu 19. a 20. století se platilo za loket „tlustýho" plátna 4 kr., „pačesnýho" 6 kr., „tenkýho" 10 kr. Jen šerky a mezulánky byly drahé, 2—4 zl. Na sukni bylo přitom potřeba 5 loktů látky. Připočteme-li k vlastní práci za stavem ještě ostatní práce přípravné, nebyl to vysoký výdělek, nehledě k tomu, že i tento výdělek byl často jen teoretický a v každém případě nepravidelný. Lidé mnohdy neměli peněz a snažili se platit naturáliemi,

zůstávali i dlužni. „Na šlichtu“ si přinášeli trochu mouky. V novější době přežíval tento způsob přídavku v jakýchkoliv potravinách, které se dávaly tkalci vedle peněz, s rčením „na šlichtu“ (vejce apod.). Někde bývalo zvykem, zejména při větší zakázce přidávat tkalci pecen chleba. Tkadlec, který měl kousek vlastního hospodářství a tkal jen „zimního času“, raději ovšem viděl peníze než živobytí. A tak není divu, že se u nich často střídala bída s nouzí nejinak než v ostatních horských chalupách. Polévka „zelňačka“ a „japka“ (brambory) byly denní stravou, doplňovány „dolkami z voděrek“ (voděrky = černá pšeničná mouka s otrubami), nebo „peciválky“ z bramborového těsta a ostatními pokrmy skromného horáckého jídelníčku.

Ale přece se tkalci z vesnického kolektivu vydělovali. Byli to většinou lidé chytří a sečtelí. Zejména výrobci vzorovaných textilií musili být i dobří počtáři. Také ženy tkalců stály pro odlišné pracovní zaměření poněkud mimo ostatní zemědělské ženy. Ještě v druhé polovině minulého století chodívali tkalcovští tovaryši „na vandr“ a přinášeli zprávy ze světa stejně jako četní zákazníci, kteří docházeli ke tkalcům i ze vzdáleného okolí. Tkalci také vozili zboží na jarmarky a odtud přinášeli do vsi noviny. To vše vytvářelo společenské postavení tkalcovských rodin.

V době rozkvětu cechovního zřízení nemělo plátenické řemeslo takovou vážnost, jako například řemeslo soukenické, právě proto, že tkalcování plátna bylo rozšířeno po venkově jako běžná domácká výroba. Také zapojení žen do tohoto výrobního procesu nebylo cechovním mistrům příliš pochuti a tkalcovské pořádky dovolují ženám tkát jen plátno předepsané šíře (úzké „loketní“), „jak se na ženu sluší“. Výrobci uměleckého zboží a polovlněných textilií bývali ovšem mistry váženějšími. Ve městech pozbývali pláteníci svůj význam již od 18. století, když si tam našly cestu manufakturní textilie. Ocenění si však stále podržovali na vesnicích až do konečného období této výroby. Lidé si uvědomovali jejich potřebnost, dokud bylo výhodné uplatnit doma zpracovaný len.

Tkalci si vědomí stavovské pospolitosti udržovali ještě dlouho po zrušení cechovní organizace. Tak vystupovali při společenských událostech, církevních a lidových slavnostech. I folklórní projevy jsou dokladem výjimečného společenského postavení tkalců na vesnici. Některé jsou výrazem úcty k jeho namáhavé práci, bystrosti a nepostradatelnosti, jiné vyplývají ze závisti nejen vůči umění tkalců, ale i jejich problematickému výdělku. Ještě na počátku našeho století se na vesnických zábavách tančil žertovný tanec „kalcovský“ a tančili jej nejen tkalci, ale i ostatní tanečníci. Kam tkadlec přišel, škádlívali jej, že jej pro pichlaté „šperejzně“, které

má na tkalcovském stavu, ani čerti v pekle nechtějí. Stav prý mu klape:

„vem pytel, di žebrat — vem pytel, di žebrat“ nebo
„ze šenku, do šenku — ze šenku, do šenku“ a také
„dluh, dluh, dluh“.

I sami tkalci si stěžovali do rytmu stavu, tak na Žďársku:
„Co se nadělám, nic nevydělám — zuk, zuk, — zuk, zuk.“

Někdy také klapal stav zvesela:
„Peníze dou — peníze dou.“

Je pravda, že byli tkalci poctiví i nepoctiví, dobří pracovníci i méně schopní a nesvědomití. Vyhlášeni byli takoví, kteří „natloukli“ husté plátno. Přádlo bývalo v minulosti nepochybně i částí mzdy, zejména tehdy, když sám tkadlec nepěstoval len. Že si někdy na osnově vyšetřil i pro sebe, na tom bylo kus pravdy. Byl to mnohdy jediný způsob, jakým si mohl uhradit nezaplacené druhy zákazníků ze všech vrstev vesničanů. I to patřilo k jeho umění, aby neošidil zákazníka a sobě pomohl. Proto tato praxe nebyla vesnickým kolektivem považována za trestuhodný přestupek. Mnozí tkalci nakupovali vlnu do svých výrobků od těch, kteří tkali pro faktory; přišla levněji než na trhu. Tato forma spolupráce mezi tkalci byla obecně uznávána a měla svou tradici. Existovala již v období cechovního zřízení, s tím rozdílem, že byla tehdy stíhána cechmistry. Artikuly soukenického cechu ve Velkém Meziříčí z poloviny 17. století zakazují svým mistrům prodej vlny jiným řemeslníkům i jakoukoliv další pomoc. Všechny tyto zprávy jsou dokladem ne příliš záviděníhodných životních podmínek horáckých tkalců.

Pokud byly rukodílné výrobky jediným dosažitelným textilním materiálem, rozlišovali spotřebitelé pouze kvalitu práce jednotlivých tkalců. Oceňování tkanin souviselo s jejich pořizovací hodnotou. Až do konce 19. století a někde i před první světovou válkou byly lněné výrobky základním materiálem na pracovní oděv žen i mužů. Polovlněné textilie byly dražší, proto také byly považovány za vzácnější a ženy si z nich šily sukně ke svátečním příležitostem. Určitou změnu způsobil příliv manufakturního bavlněného zboží do městeček a v druhé polovině 19. století do všech vesnic. Nejširší uplatnění měl pestrý kartoun, v centrech rozptýlené manufakturní výroby bavlněných látek též silné bavlněné sukně. Ty pronikaly na západní Moravu i z Čech. Města tovární zboží ovládlo zejména prostřednictvím módy. Na vesnicích však neohrozilo úctu k trvanlivým a pěkným lněným výrobkům. Začalo se diferencovat uplatnění jednotlivých druhů textilií. Továrním výrobkům se nepřipisovala kvalita, zato lákala jejich parádnost a módnost. Tak mívaly nevěsty koncem 19. století dvojí povleky na peřiny — „parádní“

bavlněné, které se nepoužívaly, z továrního kanafasu a užitkové, tkané místním tkalcem. Z bavlněných lehkých látek se také šily šaty k muzice. Domácí výrobu zastiňovaly rychleji tovární tkaniny v posledních desítiletích minulého století, kdy byly módní jednobarevné látkové sukně.

Zajímavě čelili konkurenci bavlněných výrobků tkalci na Velkomeziříčsku: obohatili tradiční tkaniny z nebílené příze bavlnou a zpestřili dezény. I když tam pronikaly bavlněné pracovní sukně prostřednictvím překupníků, místní režné „šorce" si udržely primát až do konce 19. století. Také výrobci polovlněných sukňových tkanin v druhé polovině 19. století zjemňovali svoje výrobky. Praktický smysl nepotlačil v ženách cítění estetické a jen zřídka ponechávaly vzor tkalci zcela na vůli. Zejména u vlněných materiálů, které si ženy pořizovaly pro celý život, jim na vzoru velmi záleželo. Při volbě vzoru rozhodovala invence tkalce, názor zákaznice i vesnického kolektivu. Oblíbená tradiční barevnost, dobrá kvalita a dezény, tovární výrobou nenapodobené, zajistily rukodílným tkaninám pevné místo v oděvu až do počátku 20. století. Dokladem toho je početná sbírka lidových tkanin a jejich fragmentů v Horáckém muzeu v Novém Městě na Moravě. Odkládání tradičních textilních materiálů souviselo s problémy generačními. Mladé ženy se již koncem minulého století přizpůsobovaly městské módě i v používání továrních textilií, avšak jejich úcta ke kvalitám a kráse domácích tkalcovských výrobků se nezměnila. Změnil se pouze jejich vztah praktický. Užitkové hodnoty lidového textilu byly znovu oživeny v obdobích nouze obou světových válek; šily se z nich součástky soudobého oblečení. Také domácí kanafasy se uplatnily „v čas bídy" první světové války. V průběhu 20. století měl vztah starší generace stále více pietní ráz, živený vzpomínkami na jejich uživatelky nebo na doby mládí.

Krása lidových tkanin dala podnět pracovníkům Ústředí lidové umělecké výroby k prvním pokusům o využití jejich hodnot pro soudobý oděv. V roce 1951 bylo započato s výrobou rekonstrukcí lidových tkanin z jiných oblastí a v posledních letech i ze severní části západní Moravy. Výrobu jejich rekonstrukcí vyvolaly též potřeby souborů horáckých lidových písní a tanců. Ze spolupráce etnografů a pokusného pracoviště ÚLUV vyšla již řada rekonstrukcí a variant „mezulánek", „šerek", „dělanic" a kanafasů, které byly s úspěchem zařazeny mezi současný módní textilní materiál. Zásluhou odborníků nezmizely lidové tkaniny, které jsou překrásným typickým dokladem starobylé lidové kultury západní Moravy.

Poměrně dlouhé trvání lnářského tkalcovství a soutěžení s manufakturní výrobou přispěly k vytvoření teritoriálních rozdílů ve

výrobcích jak po stránce technologické, tak vzorové. Důležitou úlohu měla i místní tradice vyjádřená názorem kolektivu. Tyto rozdíly se netýkají jednoduchých kanafasů dvoubarevných nebo tříbarevných, které mají na celé západní Moravě jednotný ráz. Rypsové vazby v hladké nebo žebříčkové formě používali tkalci na Bystřicku, Žďársku i Novoměstsku. Specialitou tkalců v okolí Nového Města a Žďáru byla štruková vazba, která jen částečně zasahuje i na Velkomeziříčsko, stejně jako uplatnění rozmanitých vazeb v nejrůznějších variantách, a konečně výroba tkanin na příčně pruhované sukně. V pestrosti vzorů vynikala zejména horská severní oblast od Bystřice po Žďár. Některé z výrobků souvisejí celkovým charakterem nebo detaily s tkaninami východočeskými i sousedními oblastmi moravskými. Velká rozmanitost a výtvarné bohatství lidových tkanin staví naši oblast nejen na Moravě, ale i na celém území našeho státu, na jedno z předních míst v lidové textilní produkci.

1

2

3

Reprodukce na str. 7.:

Tkadlec u snovadla († Ant. Švanda, nar. 1882, Krátká u Sněžného na Moravě).

B a r e v n é p ř í l o h y :

1. *Sukně „kolovanka" z Maršovic (Horácké muzeum v Novém Městě na Moravě. Věnovala Josefa Veselá, nar. 1882).*
2. *Sukně „konafaska" ze Sněžného na Mor. (Majetek Fr. Martínkové, nar. 1883).*
3. *Sukně „mezulánka" z Maršovic (Horácké muzeum v Novém Městě na Moravě. Věnovala Marie Jelínková, nar. 1906).*

Vlasta Svobodová
O horáckých lidových tkaninách
Obálku navrhla Alexandra Martínková
Fotografie v textu a barevné přílohy: Jiří Svoboda, Vlasta Svobodová
Vydalo Horácké muzeum v Novém Městě na Moravě 1965
Vytiskla Grafia 31, Jihlava - Q 10*51746

